

לשונות פירוש והוספות מאוחרות בתלמוד הבבלי *

מאת יעקב ש. שפיגל

כתב רב שרירא גאון באגרתו, מהד' לוין עמ' 69 נוסח צרפת: 'זלפום הכי איתוספא הוראה דארא דכתר דארא עד ראבינא דאיפסיקא כי חזוא שמואל ירחינאה בספרו דאדם הראשון אשי ורבינא סוף הוראה ובתר (כן) הכין ודאי אע"ג דהוראה לא הות הוה איכא פירושי וסבארי קרובים להוראה ואיקרו הנהו רבואתה רבנן סבוראי וכל מאי זהוה תלי וקאיים פירשוה רבנן כגון רב רחומי.... וכמה סבארי קבעו בגמרא אינהון ורבנן דבתריהון נמי...'¹ גם גאונים אחרים מעידים כי חדרו לתלמוד הוספות ופירושים של סבוראים.

תהליך זה, של חדירת הוספות לתלמוד, נמשך גם לאחר תקופת הגאונים. על כך אנו למדים מעדויות הראשונים. הראשונים מעידים, כי חדרו הוספות לתלמוד הן בתקופת הגאונים והן בתקופה מאוחרת יותר. חלק מהוספות אלו נוסף ע"י תלמידים טועים וכד' שלא הבינו את דברי התלמוד וניסו לפרשו בדרכים שונות או ע"י הגהות. אמנם גם מתקופת הגאונים נשארו לנו עדויות על הוספות ותיקונים של תלמידים טועים, אולם נראה שבתקופת הראשונים הוספות מסוג זה מתרבות. אפשר שהדבר אינו כך, והרושם הזה נוצר עקב העובדה שחידושי הראשונים הגיעו אלינו יותר מאשר כתבי הגאונים.

מכל מקום תהליך חדירת ההוספות לתלמוד נמשך גם בתקופת הראשונים. אין בעובדה זו בכדי להתמיהנו. ידוע כי הלומדים רשמו את הערותיהם על גליון כתב היד שלמדו בו, ולאחר תקופה מסוימת חדרו הערות גליון אלו, ע"י מעתיקים מאוחרים, פנימה לגוף התלמוד.² כנגד נוהג זה יצאו הראשונים בחריפות וניסו לעקרו,³ אבל כנראה ללא הצלחה רבה. מטרת מאמר זה היא לרכז את כל ההוספות שקיומן ידוע לנו בבטחון שלא עפ"י דרך המחקר. ארשום רק את ההוספות שרישומיהן ניכר גם היום, דהיינו הוספות שחדרו ונשארו בדפוסי התלמוד. אם באנו לרשום את כל ההוספות שנשארו גם בכתבי יד הרי כמעט שאין אנו מספיקים. עם זאת פטור בלא כלום אי אפשר, לכן רשמתי הוספות מסוג זה בנפרד בסוף המאמר. מבין דפוסי התלמוד בחרתי בדפ' וילנא כיון שהוא המצוי ביותר.

כיצד נזהה את ההוספות? ובכן, כבר אמרנו לעיל שהן הגאונים והן הראשונים מעידים על הוספות אלו. אמנם הם עוסקים גם בבעיות של נוסח בצורה של: הכי גרסינן, או: לא גרסינן לה וכד'. אין ספק שבחלק ממקומות אלו הם באים לשלול נוסח מוטעה³ – אלא שאין אנו

* מאמר זה הנו עיבוד של פרק מתוך עבודתי לקבלת תואר דוקטור (דיסרטציה) בנושא: הוספות מאוחרות (סבוראיות) בתלמוד הבבלי, בהדרכת פרופ' רע"צ מלמד, ת"א תשל"ו.

1. ראה הר"מ כשר, גמרא שלמה, מסכת פסחים, ירושלים תש"ך מבוא, פרק ד.
2. ראה גמרא שלמה הנ"ל מבוא פרק ג.

3. כעין מה שכתוב בכללי הגמרא לר' עמנואל, מהררי נמרים, ויניציאה שנ"ט, דף י ע"ב: 'הכי גרסינן, כשאומר רש"י כך וכך, נשמר מגירסא אחרת שלא יפול בה קושיא אחרת עליה, והודיעך שזאת הגרסא אמתית שבא יבוא פירושו האמתי עליה; ולא גרסי', כשאומר רש"י כך, תצטרך לעיין אמאי לא גרסי'. וכבר ידוע שהרבה שיטות וספרי חידושים הלכו בשיטה זו והראו מה הנוסח האחר ממנו "נשמר" רש"י ואין כאן מקום להאריך בזה.

יכולים לרשום זאת כעדות. מאידך, במקומות בהם מציינים הראשונים: זו גרסת שוטים וכד', אין בטחון מלא שלפנינו עדות ממש, שמא יש כאן קביעת עובדה על סמך ההגיון והניתוח התלמודי בלבד. אעפ"כ רשמתי מקומות מסוג זה, באשר נראה שהראשונים לא היו משתמשים בביטוי כה חריף אם לא שהיה לפניהם בסיס והוכחה כי אכן זו גרסה של תלמידים טועים ממש ולא מליצה בלבד⁴. ומכאן אתה למד כי במקומות שהראשונים ממאנים לקבל את גרסת רש"י ומעדיפים גרסה אחרת, או מקומות שבהם טענו הראשונים כי רש"י הגיה את נוסח התלמוד – מקומות אלה לא נרשמו כאן, כיון שאיני יודע האם הגיה רש"י מדעתו או שמא היו לפניו מקורות בני סמכא. ואע"פ שהראשונים כתבו שאין הספרים מודים לר⁵ שמא ניתן לומר כאן לא ראינו אינה ראייה. נאלצתי לנקוט בדרך זו משום שברור שאי אפשר, וגם לא נכון הדבר, להביא את כל חילופי הגרסאות בראשונים כעדות לקיומן של הוספות. חלק ניכר מחילופים אלו הם קדומים ביותר, ומתקופת התלמוד עצמה. בחרתי, אפוא, אמות מידה הנראות לי, ובהתאם לבחירה זו רשמתי את ההוספות.

לא הסתפקנו רק בעדויות אלו. בכתבי היד השונים של התלמוד נשאר במקומות שונים הסימן: פי' [= פירוש] המורה שלפנינו תוספת פרשנית. בנוסף לכך נשארו לעתים בכתבי היד הערות מאת המעתיק דוגמת: אין זה לשון תלמוד וכד'. אמנם נכון כי ביחס להערות המעתיק אין תמיד ודאות שהערות אלו משקפות מסורת קדומה, ומאד ייתכן לומר כי אלו הן הערות מאוחרות של מעתיק תלמיד חכם⁶, אבל מידי ספק לא יצאנו ולכן ציינתי במקומות אלו.

רשימה מסוג זה אינה פנים חדשות, וכבר מצינו כמה רשימות מעין זו⁷. אלא שברשימות אלו צוינו גם הוספות שאינן נמצאות בתלמוד מהד' וילנא אלא נמצאות בכתבי יד, או שהראשונים מעידים עליהם וכד'. אני לעומת זאת רשמתי הוספות רק אם הן נמצאות בתלמוד דפ' וילנא ומשכתי ידי מלציין להוספות אחרות כפי שכתבתי לעיל. בסוף המאמר יבואו גם מסקנות מרשימה זו. מובן מאליו שחלק מהציונים כאן אינו חדש ומופיע ברשימות הקודמות אבל לא ציינתי במדויק מהו המקור. הציונים החדשים סומנו בכוכב (*).

4. אבל יש כנראה יוצאים מן הכלל, ראה הערה 30.
5. אף מקומות בהם התקיף ר"ת, בהקדמתו לספר הישר ובספר עצמו, את רש"י שמחק הספרים לא ציינתי כאן. וכן מקומות שבעלי התוס' האחרים התקיפו את רש"י, ואף הראשונים, לא הובאו כאן. כגון הדוגמה הבולטת מדברי הרמב"ן במלחמות על כתובות נג ע"ב: 'ספרי הישיבות הישנים וחיבורי הגאונים הראשונים והאחרונים יוכיחו ואילו תמצא בהם נוסחה אחת מדוקדקת בעיקרה שכתוב כדברי רש"י נשמע לה אבל מחקין ותלויות שבספרים חדשים אין למדים מהם'.
6. לדוגמה, בכ"מ ברכות דף יש ע"א (דקדוקי סופרים דף מו ע"א אות ב) ושם כ ע"ב (ד"ס דף מט ע"ב אות ח) נמצאת הערה: 'ראינו לשון תלמוד, ואילו שם דף כ ע"א (ד"ס מט ע"א אות ב) כתב: 'אינו לשון תלמוד דאין צריך לפרש', הרי לך שהוסיף כאן ונימק, ומכאן משמע שכל הערה זו דברי המעתיק היא, אע"פ שיתכן לומר כי רק הנימוק עצמו הוא תוספת המעתיק. וראה גם ב"ק דף לד ע"ב: 'את כספו וכו' ובכ"מ נרשם שם: ספק. בעל ד"ס העיר על כך: 'איני יודע לפרשו ואולי פי' שספק היה לכותב אם הוא מן התלמוד או רק פירוש מגדול אחד'.
7. רצ"ה חיות, מבוא התלמוד, פרק לא: א' אפסטיצר, הוספות בתלמוד הבבלי, הצופה מארץ הגר, כרך ד (תרע"ה) עמ' 17: רב"מ לוי, רבנן סבוראי ותלמודם (הדפסה מיוחדת מקובץ 'אזכרה' לזכרו של הגרא"י קוק) בעיקר עמ' 26-40, ר"מ כשר, גמרא שלמה, עמ' י-יד, ר"ז פרנקל, MGWJ כרך 10 (1869) עמ' 258, נ' בריל JJGL (ספרו השנתי) כרך 2 (1876), עמ' 3 ואילך.

לשונות פירוש והוספות מאוחרות

ולבסוף אעיר כי לא נרשמו כאן הערות האחרונים בנושא זה. דהיינו כבר מהרש"א⁸ העיר בכמה מקומות כי הנוסח שלפנינו אינו מן הגמרא וכד' וכן העירו הבאים אחריו⁹, ואע"פ שבחלק מדבריהם יש לכך סמך בראשונים, היות ואין הדבר בגדר עדות ממש, לא רשמתי זאת, ואי"ה עוד חזון למועד.

ברכות

1. דף ח רע"ב: 'ר' ביבי בר אביי סבור לאשלומינהו להני פרשייתא דכולא שתא במעלי יומא דכפורי'.
- כתב בעל העתים עמ' 244: 'והאי לישנא דכתבין וכו' לישנא דשיטפא היא כי לישנא בגמ' היא פרשייתא דכלה ושאר עמא דלא ידעי פירוש כלה אישטף להו גמרא וטעו והוסיפו בו פרשייתא דכולה שתא'.
2. שם: 'אל תשבו על מטת ארמית וכו' ואיכא דאמרי ארמית ממש ומשום מעשה דרב פפא דרב פפא אזל לגבי נכרית... על מטת ארמית'.
- בכ"מ הקטע אודות המעשה ברב פפא מוקף ובגליון נרשם: 'אינו מדברי תלמוד ופירוש הוא'. וראה בד"ס שהוכיח כן ממקורות נוספים, ויש להוסיף כי בכ"י פריז (ד"ס עמ' 384) חסר עניין זה, ובכ"י פירנצה (ד"צ מהד' מקור) נכתב עניין זה בגליון. וראה עוד אוצר הגאונים, פיר"ח עמ' 7 והערה א.
3. דף טו ע"א: 'והני מילי לקמיה אבל לאחוריה אפילו מיל אחד אינו חוזר ומינה מיל הוא דאינו חוזר הא פחות ממיל חוזר'.
- כתבו תר"י: 'וכן נמצא במקצת ספרי הגמ' ואומרים רבני צרפת דל"ג ליה ואינו אלא פירוש שהכניסו בספרי הגאונים'. וראה אפטוביצר (לעיל הערה 7) עמ' 18 שהאריך בעניין זה.
4. דף לו ע"ב: 'והלכתא כמר בר רב אשי דזריק את האביונות ואכיל הקפריסין' וכו'.
- וכתב בתוספות רבנו יהודה שירליאון (מהד' זק"ש, עמ' תא): 'מה"ג הוא זה דפשיט לן דהלכה כמותו וכו' וכל זה מלשון ה"ג הוא'. ואף התוס' שלנו העתיקו זאת כ'לשון ה"ג' וכן העירו שאר ראשונים, וכן העיר על כך מהרש"ל כפי שצוין במסורת הש"ס.
5. דף לח רע"ב: 'והלכתא המוציא לחם מן הארץ דקיי"ל כרבנן דאמרי דאפיק משמע'. על המשפט: 'דקיי"ל כרבנן' וכו' נרשם בגליון כ"י פריז: 'ביאור הוא ואינו מן התלמוד', והעיר ד"ס כי אכן בפסקי רי"ד לא העתיק נימוק זה. ויש להוסיף כי הנימוק חסר גם בספר ההשלמה ובשיטה לר"א אשבילי.
6. מ"ב ע"ב: 'אמר רבה בר רב תנה אר"י לא שנו אלא בשבתות וי"ט הואיל ואדם קובע סעודתו על היין וכו' איתמר נמי אמר רבה בר מרי אר"י כל ל"ש אלא בשבתות וי"ט בשעה שאדם יוצא מבית המרחץ ובשעת הקות דם הואיל ואדם קובע סעודתו על היין' וכו'.
8. כגון ברכות כד רע"ב והעיר כן בעל מסורת הש"ס שם, ועי' תולדות אדם (מהרש"א) לר' ראובן מרגליות, למברג תרע"ב, עמ' לב והערה כב, כג.
9. עי' רב"ז בנדיקט, דיוק בלשונות חז"ל, קובץ תורה שבעל פה, יג (תשל"א) עמ' קסה, ועמ"ש בעבודתי הנזכרת בראש ההערות עמ' 25-26.

כתב הרא"ש פ"ו סל"ב: 'ארבכ"ח אר"י לא שנו וכו' במסכת נדרים משמע דיום הקזה וביום שנכנס למרחץ היו קובעים סעודה על היין ע"כ כתבו הגאונים ז"ל שבאלו הימים דינם כמו שבתות וי"ט וע"פ דברי הגאונים הוגה במקצת ספרים [ר"ל בגמרא – מעדיר"ט] ל"ש אלא בשבתות וי"ט ושעת הקזה ושעה שהן יוצאין מבית המרחץ. מעניין לציין שהגהה זו חדרה פנימה רק ב'איתמר נמי' ולא בדברי רבה בר בר חנה. אמנם בכ"י פלורנץ תוספת זו נמצאת בדברי רבה בר בר חנה ואינה נמצאת ב'איתמר נמי' וכנראה זו היתה גם נוסחת הרא"ש. לעצם העניין נראה שאין הכדל ויש לנו כאן עדות על תוספת.

7. * מג ע"א: 'אר חסדא אמר רב וכו' כל המוגמרות מברכין עליהן כורא עצי בשמים חוץ ממושק שמין חיה הוא ומברכין עליו כורא מיני בשמים.
על חמשת המלים האחרונים העיר הרשב"ץ בחידושו לברכות (מהד' הילמן, כ"ב תשל"א): 'לשון ההלכות הוא.' וראה גם הערת הילמן שם.
8. * מד ע"א: 'וחותם על הארץ ועל המחיה.'
כתב הרשב"ץ בחידושו: 'זה לא נזכר בגמרא ולשון הלכות הוא.' כידוע פירוש הרשב"ץ מוסב על הרי"ף וכוונתו כאן שהרי"ף העתיק החתימה מבה"ג¹⁰. ברור, איפוא, שהחתימה הנזכרת לפנינו בגמרא היא תוספת¹¹.

שבת

1. * דף יא ע"ב: 'דתנן שותים על הגת בין על החמין וכו' מפני שהוא מחזיר את המותר.'
כתב הר"ש בפירושו למעשרות פ"ד מ"ד: 'ובכל הספרים גרסי' פ"ק דשבת מפני שהוא מחזיר את המותר ופירוש בעלמא הוא.' ועי"ש בהגהות מהר"י לנדא בגליון¹².
2. * דף צה ע"א: 'רבא תוספאה אשכחיה לרבינא דקא מצטער מהבלא ואמרי לה מר קשישא בריה דרבא אשכחיה לרב אשי וכו' והאידינא דסבירא לן כר"ש שרי אפילו לכתחילה.'
כתב בעל הגהות מימוניות הל' שבת פכ"א אות ב': 'והא דאמרינן והאידינא וכו' אינו לשון בעל התלמוד אלא בדורות האחרונים הוגה.¹³
3. דף צו ע"ב: 'וממאי דבשבת קאי דילמא בחול קאי.'
כתב רב חננאל: 'שמיע לן מרבוותא דליתא מעיקרא דשמעתתא וגירסאי דלאו בקיאינן אינן קשיא להון וטפלה הדין גירסא וסוגיא דמשה רבינו בחול הוה קאי'. וראה אוצר הגאונים, ב', עמ' 59.

10. ד"ו דף ז סע"ב, ד"ב עמ' 54, ד"י עמ' 87.

11. והרגיש כזה בהגהות בן אריה (בש"ס וילנא) והנצי"ב העמק שאלה, יתרו סי' נא אות טו.
12. כבר העיר הגר"פ במסורת הש"ס בשבת כי הנימוק 'מפני שהוא מחזיר את המותר', ליתא במעשרות ונמצא בעירובין צט ע"ב, ולא העיר מדברי הר"ש. וכדברי הר"ש מוכח גם בירושלמי כמ"ש כבר במלאכת שלמה בפירושו למעשרות. גם ר"ד פרדו בפירושו למשנה 'שושנים לחד', הוכיח מדברי הרמב"ם שנימוק זה הוא פירוש, עי"ש.
13. ר"ע הילדסהיימר בהגהותיו להלכות גדולות ד"י עמ' 180 הערה 1 כתב: 'נראה שהמלים "והאידינא... לכתחילה" אינן מגוף הגמ' כי הבטוי "סבירא לן" במובן פסק הלכה טיפוסי ל'רבוותא דבתר רבנן סבוראי' וראה רבנן סבוראי ותלמודם עמ' 56–60. ייתכן שהמלים הועתקו בגמ' מדברי ה"ג כאן, בדומה להוספות אחרות בנוסח הגמ' שמקורן בה"ג'. זכה לכוון מדעתו לדברי הגהות מימוניות. וראה מ"ש כזה בעבודתי עמ' 213–214 ובהערות.

לשונות פירוש והוספות מאוחרות

4. דף קנד ע"א: 'רכא אחוה דר' מרי בר רחל (ואמרי לה אבוה דרב מרי בר רחל ללישנא בתרא קשיא הא דרב אכשריה לרב מרי בר רחל ומנייה בפורסיה דבבל דילמא תרי מרי בר רחל הוו) הוה מתני לה להא' וכו'.
בעלי התוס' בד"ה ואמרי לה העירו על הקטע המוסגר: 'ופירוש הוא שנכתב בספרים'.

פסחים

1. דף ל ע"א: 'אמר רבא הלכתא חמץ בזמנו בין במינו בין שלא במינו אסור במשהו כרב'.
כתב בעל המאור: 'מה שנמצא כתוב בכל ספרי הגמ' שלנו במשהו כרב אינו מעיקר הגמ' אלא תלויה היתה מפ' הראשונים והכניסוה הסופרים בספרים'. והמנהיג (הל' פסח סי' כה, מהד' רפאל עמ' תמד) כתב: 'דגירסת רבנן סבוראי היא', ואף שאר הראשונים כתבו דברים דומים לאלו¹⁴.
2. דף מא ע"א: 'רבא אמר אכל דג לוקה וכו' אביי אמר אין לוקין על לאו שבכללות איכא דאמרי תרתי הוא דלא לקי וכו' ואיכא דאמרי חדא נמי' וכו'.
וכתב ר"א בן הרמב"ם, במעשה נסים, עמ' 50: 'מה שנראה מדבריך כי נאמר על מאמר רבא וכו' ואיכא דאמרי וכו' הוא טעות המעתיקים ואחד המפרשים הוסיפו' וכו' ע"ש.
3. דף פו ע"ב: 'כל מה שיאמר לך בעל הבית עשה חוץ מצא'.
כתב המאירי: 'כל מה שיאמר לך בעל הבית עשה ואין גורסין בה חוץ מצא אלא שבקצת ספרים נמצא כן ודרך הגהת ליצנים נשתבשו בה הספרים'.
4. *דף ק ע"ב: 'תניא נמי הכי ושון שאין מביאין את השולחן'.
כתב הרשב"ם בד"ה ושון: 'לא ידענא אהיכא קאי ואיכא למימר וכו' ונראה בעיני דאידי דאמרינן לקמיה תנא חדא שון שאין מתחילין וכו' שיבשו למעלה הספרים וכתבו נמי ושון שאין מביאין וכו' וטעות היא בידם ולא גרסי' ליה'.
5. *דף קא ע"ב: 'ואלא ר' הונא מתניתא קמ"ל רב הונא מתניתא לא שמיע ליה ותו יתיב ר' חסדא' וכו'.
כתב הרשב"ם ד"ה ה"ג: 'ולא גרסי' מתניתא אתא לאשמועינן ושבוש גמור הוא וכו' ולפי שראו וכו' הגיהו בספרים קושיה זו'. ואכן בכ"מ ובכ"י א"פ ליתא קטע זה.

יומא

1. דף ד ע"ד: 'מאן דאמר בששה בששה נתנה ובשביעי עלה'.
כתב רש"י: 'כדי נסכה ופירוש היה בספרים כי היכי דלא תקשי לך לקמן'.
2. *דף כח רע"א: 'והרי אברים ופדרים סוף עבודה וכו' אלא קשיא'.
כתב רש"י בד"ה והרי: 'לא גרסינן לכוליה הך גירסא דאיכרים ודתרומת הדשן וכו' ואגב שיטפא דריהטא דגירסא דלעיל דלישנא קמא דרבי זירא הדר וגרסינהו בלישנא בתרא', וכ"כ הריטב"א. וע' תוס' סד"ה איכא.
3. דף פג סע"א: 'מר סבר טבל חמור ומר סבר תרומה חמורה מר סבר טבל חמור אבל תרומה חזיא לכהן' וכו'.

14. ראה אוצר הגאונים עמ' 22-25, תורה שלמה חלק י-יא במלואים עמ' רפב סי' מה.

בכ"י מ' ב' הנוסח: '... ומר סבר תרומה חמורה לישנא דכלא מר סבר טבל חמור אבל... והעיר בד"ס: 'זנ' שצ"ל דכלה מלשון אגרא דכלה (ברכות ו:ב) ופי' דבגמ' כתוב סתם מ"ס טבל חמור ומ"ס תרומה חמורה ולשון תלמידי בית המדרש מפרשי טבל חמור אבל תרומה וכו', ולדעת אפשטיין¹⁵ תוספת זו של 'הכלה' חדרה פנימה אחרי חתימת התלמוד.

ביצה

1. דף לד ע"ב: 'שבת מהו שתקבע מוקצה למעשר בדבר שלא נגמרה מלאכתו.' על המלים 'בדבר שלא נגמרה מלאכתו' העיר רש"י: 'לישנא יתירא הוא והוא פי' של מוקצה ונכתב בספרים'.
2. דף ז ע"א: 'והני מילי פירי דטבילי מאתמול אבל פירי דטבילי האינדא כגון'. בחידושי בן הרמב"ן לעיל דף ח סע"ב כתב: 'האי לישנא דה"מ פירי דטבילי האינדא וכו' אינו לשון גמרא אלא לישנא דמר ר' יהודאי גאון הוא והסופרים העתיקו בספרים'. וראה עוד בחידושי הרשב"א.

כתובות

1. * דף כה רע"א: 'וכי מפקינן מתרומה ליוחסין בתרומה דאורייתא בתרומה דרבנן לא מפקינן'. וברש"י שם, כ"י אג ע"פ מסכת כתובות עם דקדוקי סופרים השלם, מהד' מכון התלמוד, ירושלים תשל"ב נמצא: 'תוספת גליון זו שיבוש בספרי' ולא גרסי' וכו' מפקינן מתרומה וכו' לא מפקינן' וראה עוד בראשונים שם.
2. דף סד ע"א: 'השתא דלא איתמר [הלכתא – כ"מ] לא הכי ולא הכי תפסה לא מפקינן מינה לא תפסה לא יהינן לה ומשהינן לה תריסר ירחי שתא אגיטא ובהנך תריסר ירחי שתא לית לה מזוני מבעל'. כתב בעל העיטור, מהד' רמא"י, ח"ב דף סח ע"ג: 'הדין נוסחא דנוסחאי עתיקי ול"ג לה ובהנך תריסר ירחי שתא לית בגמ'¹⁶ והאי שעורא לא כת"ק ולא כרבותינו וכי היכי דאיתוסף בגמ' מזוני הכי איתוסף תריסר ירחי שתא ואיכא למימר נמי דרבנן סבוראי דכתבי השתא דלא איתמר וכו' אכולה שמעתא קאי משום דמספקא להו' וכו'¹⁷.

15. מבואות לספרות האמוראים עמ' 137 ואילך. על ציוניו ניתן להוסיף עתה את רש"י למועד קטן, מהד' קופפר לדף כו ע"ב: 'איכא סיפרי דכתב בהו הלכה כר' יוחנן לישנא דכלה ולא ידענא מאי לישנא דכלה'. נוסחה זו אינה ברורה שהרי ר' יוחנן אינו מוזכר שם ואולי צ"ל: הלכה כר' יהודה [בן בתירה] וכמ"ש רש"י שבריי"ף: אית ספרים שכתוב בהם הלכה כר' יהודה בן בתירא. ואע"ג שפסק זה נאמר ע"י שמואל כוונת נוסחה זו לומר שקטע זה נכנס לתלמוד ע"י בני ה"כלה" אלא שישודחתיו קדמים.

16. לוי, אוה"ג כתובות עמ' 198 הגיה: לית לה מזוני, וראה תשובות חכמי פרובינציה, מהד' סופר עמ' 298.

17. דיון בדברים אלו עי' רא"ש רוזנטל, ספר הזכרון ליעקב פרידמן, ירושלים תשל"ד, עמ' 239 הערה 16.

נדרים

1. דף י ע"א: 'איתמר כנויין וכו' ר' שמעון בן לקיש אמר לשון שבדו להם חכמים להיות נודד בו וכן הוא אומר בחודש אשר בדא מלכו'.
וכתב בשיטה מקובצת: 'לא גרסי' ליה (כלומר למשפט: וכן הוא אומר וכו') שדרכו של אמורא להביא חבר ללשון המשנה ואין דרכו להביא חבר ללשון עצמו אלא פירוש היה ובאו אחרים וגרסוהו כאילו הוא מלשון הגמ'¹⁸.
2. * דף יט ע"א: 'ספק משקין ליטמא טמא אחרים טהור דברי ר' מאיר וכן היה ר' אלעזר אומר כדבריו'.
כתב ר"ת בספר הישר, מהד' שלזינגר סי' עד עמ' 60: 'אלא אי קשיא הא קשיא ספק משקין ליטמא טמא ליטמא אחרים טהור ואי ר' אלעזר וכו'. ובפרק הזורק לא גרסי' דברי ר' מאיר וכו' אלא מה שכתבתי אבל תלמידים כתבו ברייתא דפירקא קמא פסחים דמיתנייא הכי לאקשוויי על הך שמעתא וטעו סופרים וכתבוה בפנים'.

נזיר

1. * דף ד ע"א: 'איבעית אימא ר"ש לית ליה איסור חל על איסור' וכו'.
כתב תוס' רי"ד, מהדורא קמא: 'איני יכול לישבו והנכון בעיני דל"ג ליה ולשון משובש הוא שנכתב בספרים שסבר לדמות דבר זה לאין איסור חל על איסור ואין זה לשון תלמוד'.
2. * דף לו ע"א: 'בשלמא לדידי דאמינא וכו' מאי הוי'.
כתב ה'כסף משנה' בהל' חמץ ומצה פ"א ה"ו: 'וכמדומה שראיתי בשיטת הרשב"א¹⁹ לפרק אלו עוברין שהוא מדברי רבנן סבוראי ויש הוכחה לדבר דבסוגית אלו עוברין [פסחים מד ע"א] ליתא'.
3. * שם: 'ולאביי מעיקרא קשיא ליה מאי דקאמר רב דימי... בתר דשני ליה אמר ליה'.
בחידושי ר' דוד בונפיד על פסחים דף מד ע"א, מהד' מכון ירושלים תשל"ת, עמ' רמח איתא: 'ובסוגיה של פרק שלשה מינין מצינו תוספת מלשון רבנן סבוראי שהקשו ותרצו כן'.

סוטה

1. * דף יא ע"ב: 'זיאר מלך מצרים למילדות העבריות וגו' רב ושמואל חד אמר אשה ובתה וחד אמר כלה וחמותה מ"ד אשה ובתה יוכבד ומרים ומ"ד כלה וחמותה יוכבד ואלישבע'.
בכ"י ה, מובא בדקדוקי סופרים השלם, מהד' מכון התלמוד עמ' קנז נמצא: 'חד אמר אשה ובתה פי' יוכבד ומרים וחד אמר כלה וחמותה יוכבד ואלישבע'.

18. ואכן בכ"מ חסר משפט זה. וכעין זה כתבו שם התוס': 'וכה"ג לא אשכחן בעלמא'. גם רצ"ה חיות בהגהותיו כיוון מדעתו לדברי השיטה מקובצת. קצת תמוה שלוין ב'רבנן סבוראי ותלמודם' עמ' 16 ציין לדברי חיות מבלי להעיר על השיטה מקובצת. לעניין עצמו ראה לוין שם: רי"ן אפשטיין פירוש הגאונים לטהרות, עמ' 116 הערה 15, ובספרו מבוא לנוסח המשנה, עמ' 683-684 הערה 2; ר"ש אברמסון, סיני כרך עו (תשל"ה) עמ' קי, וראה גם רא"ש רוזנטל, פרקים ב (תשכ"ט - תשל"ד), עמ' 357 הערה 91.

19. על הייחוס לרשב"א ראה דבריי בקרית ספר כרך מו (תשל"א), עמ' 576 ובהערה שם.

מכאן נראה²⁰ כי ההסבר: 'מ"ד אשה וכתה יוכבד ומרים' וכו' הוא תוספת פירוש מאוחרת²¹.

גיטין

1. דף ז ע"א: 'רב אחא מבי חוואה אמר בה הכי כל מי שיש לו צעקת לגימא על חבריו וכו'.

כתב ר' שרירא גאון באגרתו, מהד' לוין, עמ' 69 נ"צ: '... רבנן סבוראי וכל מאי דהוה תלי וקאיים פירשוה רבנן וכו' ורב אחא[י] מיבי חאתים דאמרינן בהמביא פריש וציקלג'²².

קידושין

1. דף ב ע"א: 'מאי שנא הכא דתני האשה נקנית...'

כתב ר' שרירא גאון באגרתו מהד' לוין עמ' 71 נ"ס: 'ונקטינן מן הראשונים דגמרא דהאשה נקנית בג' דרכים דתנינן ברישא מנא הני מילי וכו' עד בכסף מנלן כלהו אינך פרוקי וקושיי דמתרצי בגמ' רבנן בתראי סבוראי תרצינהו וקבעינהו. ועי' אוצר הגאונים, תשובות עמ' 2.

בבא קמא

1. דף נג ע"ב: 'איתמר שור ושור פסולי המוקדשין שנגחו (מאי ניהו שור בכור דלא פריק ליה) אביי אמר' וכו'.

המוקף חסר בכ"מ, כ"ה וכ"פ. והעיר 'השיטה המקובצת': 'פירש רב יהודאי גאון דהיינו בכור שור דלא פריק ליה. ועי' תשוה"ג, הרכבי, עמ' 137 סי' רעב.

2. דף פה ע"ב: 'ואם תאמר לקתה מידת הדין דכי מתפח האי גברא וכו' מידת הדין לא לקתה'.

כתב הרמב"ן במלחמותיו: 'ולשון מיתפח ואזיל בשליחותא שהקשה לו אינו מעיקר הספרים ול"ג ליה בפר"ח וכן בספרים המוגהים הבאים מספרד ומשיבתו של ר"ח ור' חושיאל אביו ז"ל מצאתי דל"ג ליה וכן בנוסחות ישנות שבספרד ראיתי דלא כתיב בהו הכי ומוגה בגליונים פי' דכי מיתפח וכו' שאינו עיקר גמ' כלל'.

בבא מציעא

1. דף ב ע"ב: 'וליחזי זוזי ממאן נקט' וכו'.

כתב אחד המחברים הקדמונים²³: 'ושמענו מרבנו ש"צ (= שמרו צורו) בתחלת בבא מציעא שמה שאמרו ממקח וממכר ניחזי זוזי ממאן נקט לא צריכא דנקט מתרויהו וכו', כל הדברים האלה הם דברי רבנן סבוראי' וכו'.

20. יש לציין כי בכ"ה ה' נמצא הרבה פעמים הסימן: פי', כתוספת פירוש, אבל רק בפעם זו נראה שתוספת זו חדרה פנימה.

21. נראה שצריך להוסיף את הסימן: פי', גם בקטע השני: מ"ד כלה וחמותה [פי'] יוכבד ואלישבע, וכנראה הוא נשמט בכ"י ה'.

22. ועי' הערת לוין שם, עמ' 70 הערה 2.

23. הביאו לוין ב'רבנן סבוראי ותלמודם', עמ' 18 ע"ש.

2. דף ג ע"א: 'בין לרבנן ובין לר' יוסי התם גבי חנוני על פנקסו וכו' הלכך תרווייהו משתבעי ושקלי מבעל הבית.'
- כתב הריטב"א (מהד' הלפרן וכן בשטמ"ק): 'פי' כל הלשון הזה עד תנא ר' חייא אינו מעיקר הגמ' אלא מלשון ר' יהודאי גאון והביאווה ספרי בעיקר הגמ' והרבה יש כיו"ב במסכתא זו'. ודבריו מקבלים אישור גם מנוסח כ"ר א': 'פי' בין לרבנן בין לר' יוסי'.
3. דף ד ע"א: 'ור' ששת אמר הילך פטור מ"ט כיון וכו'.
- כתב בעל ד"ס בהערותיו: 'בכ"ר א' פטור פיר' מ"ט כיון וכו' והכוונה שמן מ"ט עד ולר' אינו מגוף הגמ' אלא פירוש מהגאונים הוא.'
4. דף ה רע"א: 'ולמ"ד הילך פטור אמאי איצטריך וכו' א"נ היכא דטענו כלים וקרקעות והודה בכלים וכפר בקרקעות.'
- כתב בעל העיטור, מהד' רמא"י, ח"ב דף טז ע"ד: 'פירושא דמר רב יהודאי וכן כתב בשו"ת הרשב"א, ב' (תולדות אדם) סי' שמג והר"ן. בגנזי קדם ד', עמ' 59 מיוחסת הוספה זו לסבוראים, ויש להוסיף כי בכ"מ ליתא קטע זה.
5. דף ז סע"ב: 'דאמר הכי שטרא דאית ביה וכו' דאמרן לדמי'.
- כבר העידו הרמב"ן והרשב"א שזהו פירוש מר' יהודאי גאון.
6. דף יב ע"א: 'אי הכי מתני' דקתני אם יש בהן וכו' וחיישינן דלמא אקרי וכתב'.
- העיד הריטב"א (הנ"ל, וכן במקומות דלקמן) כי זו מלשון ר' יהודאי גאון, ובפי' ר"ח ליתא. ובכ"י ר' א': 'פירוש אפקרה' וכו'.
7. דף יג ע"א: 'ואפילו שטרי דלאו הקנאה משום וכו' ליכא למיחש דאקרי וכתוב'.
- כבר העיד הרשב"א שאלו דברי ר' יהודאי גאון ועי' גם בריטב"א. ובכ"י ר' א': 'פיר' א"ה מתניתין' וכו'.
8. דף יג ע"ב: - יד ע"א: 'תיובתא דר' אלעזר בחדא וכו' וכו' אלא חיישינן לפרעון וכש"כ הכא ולא מודה ליה חיישינן לפרעון'.
- כבר הראשונים מעידים שזו תוספת מרב יהודאי גאון. ובכ"י ר' א': 'פיר' תיובתא דר"א וכו'.
9. דף טו ע"א: 'ר' אשי אמר לצדין קתני כגון שגזל שדה מחבירו'.
- בכ"י ר' א': 'פי' בלוקח ונגזל כגון שגזל שדה מחבירו'.
10. שם סע"א: 'קשיא רישא (דאמר שמואל לוקח מגזלן לית ליה שבחא) אי בבעל חוב קשיא רישא וסיפא (דאמר שמואל בעל חוב גובה את השבח)'.
- בכ"מ המוסגר איתא בגליון והעיר בד"ס: 'וכן ליתא בכ"י ה', פ' וכו"ל בר' ב' ושם אי' בגליון ובכ"י ר' א' רשום בשניהם [פי']'.
11. טו ע"ב: '[מכדי] בין לרב (דאמר פקדון) בין לשמואל (דאמר מתנה) וכו'.
- כתב הריטב"א: 'יש אומרים שזו לשון רב יהודאי גאון'.
12. טז ע"א: 'א"ל רבה תהא במאמינו בההוא הנאה דלא קאמר וכו' ומקני ליה'.
- בכ"י ר' א': 'א"ל רבה פי' בההוא הנאה וכו' וכן משמע מר"ח'.
13. טז ע"ב: 'דמדינא ארעא לא בעיא למיהדר' וכו'.
- בכ"י ר' א': 'פי' דמדינא ארעא' וכו', ועי' רש"י.
14. יט ע"א: 'מאי שנא משטר חוב'.
- העיד הריטב"א, וכן בגליון של כ"ה, שהוא: 'לישנא דגאון'.
15. יט ע"ב: 'הא בבריא הא בשכיב מרע מתני' דקתני' וכו'.

- העיד הריטב"א: 'כאן בבריא כאן בשכ"מ פי' מתני' בשכ"מ וברייתא בבריא וכדקא מפרש הספר ואזיל מתני' דקתני, וכו' והכל הוא מלשון רב יהודאי גאון ואריכות הלשון מוכיח עליו'. וכ"ה בגליון כי"ה ובעיטור מהד' רמא"י ח"ב דף נז רע"ג.
16. שם: 'אלא א"ר זביד הא והא בשכ"מ ולא קשיא הא ביה הא בכריה מתני' דקא אמר תנו נותנין' וכו'.
- ככי"ה נמצא: 'של מר יהודאי ז"ל מתני' דקתני נותנין'.
17. כו ע"ב: 'ואע"ג דחזרה [דאהדרה] לאחר יאוש מתנה [בעלמא] הוא דיהיב ליה ואיסורא דעבד עבד'.
- בעל המאור, הרמב"ן, הריטב"א, גליון כי"ה מעידים שזהו פי' רב יהודאי גאון ונמצא בה"ג ד"ו דף צב ע"א, ד"ב עמ' 367.
18. כח ע"א: 'אם תמצי לומר הא פשיט ליה סימנין דאורייתא משום דאיכא למימר כדשנינן'.
- כתב הריטב"א: 'יש נוסחאות שכתוב בהם מלשון רב יהודאי גאון את"ל והא פשטינן דסימנין דאורייתא ופרקינן משום דאיכא למימר כדשנינן'.
19. *לו ע"א: כגון דאפקידו תרוייהו בהדי הדדי בחד זימנא'.
- בכ"י ר' א': 'פי' [כגון] כו'.
20. לח ע"א: 'ולרב נחמן בר יצחק נמי וכו' וקאכיל טבלים'.
- העידו הריטב"א והר"ן שהוא מלשון רב יהודאי גאון.
21. מב ע"א: 'ההוא גברא... איכא דאמרי אע"ג דלענין נורא פשיעותא היא לענין גנבי נטירותא היא ותחילתו בפשיעה וסופו באונס פטור (והלכתא תחילתו בפשיעה וסופו באונס חייב)'.
- המוקף חסר בכי"ה ובכי"פ ונמצא על הגליון בשם ספרים ישנים. גם התוס' כתבו: 'ה"ג ר"ח והלכתא, משמע כי יש של"ג כן²⁴. ויותר מפורש כתבו בעלי התוס' בקדושין דף נב ע"א ד"ה ביעל: 'וגם כתוב בספרים²⁵ גבי המפקיד אצל חברו בצריפא דאורבני ונראה לפרש דלכך לא נכתב ביע"ל קג"ם דלאחר כך נפסקה הך הלכה כרבנן סבוראי²⁶'.
22. מג ע"א: 'איתבר ממילא משלם זוזא מ"ט כיון' וכו'.
- בכי"ר א': 'פיר' מ"ט כיון' וכו'. ולקוח מה"ג ד"ו דף צ ע"ב, ד"ב עמ' 361, אבל בה"ג המתאים לב"מ חסר.
23. מה רע"ב: 'דב"ש סברי גזרי' שמא ישהה עליותיו דזמנין דלא מלו זוזי וכו' וב"ה סברי ל"ג שמא לא ישהה עליותיו דכי לא מלו' וכו'.
- בכי"ר א': 'פיר' דזמנין דלא מלו וכו' פיר' דכי לא מלו' וכו'.
24. *נא ע"א: 'לא שנו אלא לוקח אבל מוכר לעולם חוזר (מאי טעמא לוקח מקחו בידו... ואי לא טעה) ההוא גברא' וכו'.

24. ע"י תוספות הרא"ש כאן.

25. כוונתם ל'והלכתא תחילתו' וכו'.

26. בה"ג ד"ו צג ע"ב הנוסח כלפנינו אלא בה"ג ד"ב עמ' 373 נמצא רק הלשון בלי איכא דאמרי ומסיים: 'הוה ליה תחילתו בפשיעה וסופו באונס וכל שתחילתו בפשיעה וסופו באונס חייב וכן הלכתא'. הסגנון והסיום: וכן הלכתא, מראים שלא גרס זאת בתלמוד.

- המוקף ליתא בכ"י ה'. וכתב הריטב"א: 'טעמא דהא כתוב כרוכ נוסחאות מלשון רב יהודאי גאון ז"ל וכו'.
25. נא ע"א: 'א"ר נחמן א"ר בתגר ספסר שנו מ"ט מידע ידיע זבינתיה.'
 בכ"ר א': 'פי' מ"ט מידע ידיע זבינתיה.'
26. *סב ע"ב: 'ואסור לעשות כן מפני הערמת רבית הכא נמי כגון דאמר הלוני שלשים דינרים וכו'.
- בכ"ר ר' א': 'פי' ה"נ כגון וכו'.
27. סג ע"א: 'ומאי לקח לקח בהלואה.'
 כתב רש"י: 'ומאי לקח דקתני מתני' לקח בהלוותו שהיה נושה בו דינר זהב ולי נראה דל"ג ופירוש משובש הוא שנתלה בספר לפי שראה וכו'.
28. סג ע"ב: 'דא"ל שקילא טיכותיך ושדייא אחיזרי מאי אהנית לי אי הווי לי זוזי בידי הווי מזבנינא בהיני ובשילי בזולא.'
 בכ"ר א': 'מאי אהנית לי הא חיטי בהיני הא חיטי בשילי פי' אי הווי לי זוזי מעיקרא וכו'.
29. *סד ע"א: 'וא"ל יהיבנא לך בני גרמידא איתנהו שרי ליתנהו אסור' וכו'.
 בכ"ר ר' א': 'גרמידא גרמידא בכך פי' איתנהו שרי ליתנהו אמה גרידתא פי' אסור' והעיר בד"ס: 'ואולי צ"ל פי' בכך גרמידא פי' אמה איתנהו וכו' אבל גם זה מיותר.'
 30. שם: 'אלא מעתה מותר ללוות סאה בסאה משום דמצי א"ל וכו' דא"ל חיטי בקדחי באכלבאי.'
 בכ"ר א': 'פי' דא"ל חיטי' וכו'.
31. סה ע"א: 'והאי כיון דלא מטא זמני למיגבא לאו אגר נטר ליה משווא הוא דהכי שויא והאי דקאמר ליה' וכו'.
- בכ"ר א': 'פי' והאי כיון דלא מטא וכו'. וגם בכ"ה ליתא ונמצא רק בגליון, וראה בחידושים המיוחסים לריטב"א.
32. *ע ע"א: 'דהא מקבלי עלייהו חוסכא דנחשא דכמה דמקלי נחשא בציר דמיה.'
 בכ"ר מ': 'פי' דכמה וכו', ובכ"י ה' ליתא (דכמה... דמיה) וכן ליתא בה"ג ד"ו דף צד ע"ד, ד"ב עמ' 380.
33. צו ע"א: 'ר' אשי אמר, אמר קרא וכי ישאל איש מעם רעהו ולא רעהו עמו שלם ישלם הא רעהו עמו פטור.'
 בכ"ר א': 'ולא רעהו עמו שלם פי' ישלם'. והעיר בד"ס: 'ואולי צ"ל שלם ישלם פי' הא רעהו וכו' אבל גם זה מיותר דבדאי מגוף הגמ' הוא ולא מהוספת גאון²⁷.
34. שם: 'בעי רמי בר חמא שאלה לרבעה מהו כדשיילי אינשי בעינן ולהכי לא שיילי איני או דילמא וכו'.
- בכ"ר א': '... שאלה לרבעה מהו פי' כדשיילי אינשי' וכו'. והעיר לוין כי כן הוא גם בכ"ה אלא ששם יש קוים על 'פי' כנראה סימן למחיקה.
35. צח ע"א: 'ולרמי בר חמא דאמר ד' שומרין צריכין כפרה במקצת והודאה במקצת רישא משכחת לה' וכו'.

27. לוין ב'רבנן סבוראי ותלמודם' לא דק בזה.

- העיר הרז"ה (בשטמ"ק): 'הוי יודע שזה הלשון כולו משכחת לה רישא בתחתי וכו' ולרמי בר חמא עד סופא פירוש הוא דנקיטי ספרי ממר יהודאי גאון ז"ל אינו עיקר גמרא'. וכדבריו העידו שאר הראשונים.
36. צט ע"א: 'לא צריכא דאיכא גזייתא מהו דתימא לא סמכא דעתיה'.
בכ"ר א': 'פי' מהו דתימא לא סמכא דעתיה'.
37. צט ע"ב: 'מה שאין כן במזיק דלא משלם חומשא ואמר מר איש כי יאכל קדש פרט למזיק'.
- והעיר בד"ס: 'בכ"ר א' דלא פי' משלם וצ"ל פי' דלא משלם כו' והכוונה שהוספה מגאון הוא ואינו מן הגמ' וכן מוכח מרש"י שלא היה לפניו ועי' בשט"מ בשם תוספת הרא"ש דברוב ספרים ליתא²⁸.

בבא בתרא

1. דף לב ע"א: 'אלא א"ר אשי דכ"ע לא חיישינן לזילותא דב"ד והכא בלצרף עדות קמיפלגי ובפלוגתא דהני תנאי'.
- כתב הראב"ן במסכת יבמות (דף' פרג דף קכה ע"ב, מהד' ערנרייך דף רנא ע"ד): 'ונ"ל אליעזר דר' אשי נמי סבר דחיישינן לזילותא דב"ד כ"ע ל"פ דלא חיישינן פירוש הוא נכתב בגליון ונעתק בספרים' וכו'.
2. סב ע"ב: 'שמעינן מתרויהו לישני דרבא דבשדה לא שייך ולא מידי דשמעינן נמי דהיכא' וכו'.
- כתב הרמב"ן בחידושו: 'לישנא דמר רב יהודאי גאון ז"ל הוא וכו' שקבלה היא ביד הגאון ז"ל ומרבנן סבוראי קבלו פסק זה כמו שקבלו אחרים' וכו', וכעין זה כתב ה'נמוקי יוסף'²⁹.
3. * צה ע"ב: 'לא קשיא הא דא"ל למקפה הא דלא א"ל למקפה, דרב זביד דא"ל למקפה, ברייתא דלא א"ל למקפה הילכך מרתף של יין וא"ל למקפה נותן לו יין שכולו יפה מרתף... יין הנמכר בחנות איבעיא להו'.
- כתב הריטב"א בחידושו (מהד' בלוי): 'יש אומרים שאין זה לשון הגמ' [כלומר – הילכך מרתף וכו'] אלא לשון מר ר' יהודאי גאון ז"ל עד איבעיא להו וכן נראה'.
4. * קלא ע"א: 'מאן שמעת ליה דאית ליה אי סברא'.
- כתב הרשב"ם: 'יתור לשון הוא דלא צריך'.
5. קלה ע"א: 'אל אביי אם הקלנו בשבויה (משום דמנולא נפשא לגבי שבאי) נקל באשת איש'.
- העיר רשב"ם, על המלים המוקפות: 'ל"ג ליה ופירוש היה בספרים'.
6. קלו ע"ב: 'ודוקא דאיכא אחרות לכל חד וחד אבל פריש או רמון לא'.
- כתב הרשב"ם: 'אריכות פירוש של שוטים הוא ואינו מן הגמרא'³⁰.
28. יש לציין שהגר"י וינברג ב'שרידי אש' ח"ד עמ' קיח הערה 9 חלק בתוקף עוז על קביעתו של בעל ד"ס שזו תוספת גאון, ולדעתו היא הוספה עפ"י פירש"י או עפ"י פרשנים אחרים, עי"ש.
29. וראה במאמרו של בריל (לעיל הערה 10) עמ' 75 הערה 18.
30. עי' ר"מ כשר, מבוא לגמרא שלמה, עמ' יא בד"ה מתשובת ר' משולם.

לשונות פירוש והוספות מאוחרות

7. *קמא ע"א: 'מצוה לזון את הבנות וק"ו לבנים דעסקי בתורה דברי ר"מ, ר"י אומר מצוה לזון את הבנים וק"ו לבנות דלא ליתזלן'.
כתב הרשב"ם: 'דעסקי באורייתא ולא ליתזלו פירוש הוא ואינו מן הבריתא' וכעין זה כתב גם רגמ"ה.
ברם נראה שאין כוונתם לומר שלפנינו פירוש מאוחר, אלא כיוונו לומר שלפנינו פירוש התלמוד לדברי הבריייתא.
8. קמו ע"ב: 'ושמין להם דמי בשר בזול עד כמה בזול' וכו'.
כתב הרמב"ן בחידושו לב"מ דף מב ע"ב: 'ומסתברא דהאי בזול לא חשבי' ליה זוזא ד' דנקי כדפרישו קמאי כעלמא דלאו כולי האי מיתזל בלא שוקא, והא דחקה לרש"י משום דהיא מילתא דאשכח פ' מי שמת מעיקרא גמרא, לא היא דהגהת אחרונים מהלכות מר רב שמעון קייארא³¹ ולא דוקא בכוליה תלמוד'. וכ"כ הריטב"א בחידושו (מהד' בלוי): 'אבל יש נוסחאות שגורסין דכל זוזא חשבי' ארבע דנקי כלומר פחות שלישי ולשון רב (יהודה) [יהודאי] גאון הוא ואין למדין ממנו למקום אחר³².'
9. *קמח ע"ב: 'והלכתא חזרה במקצת היא חזרה בכולה, רישא משכחת לה' וכו'.
כתב הרי"ן אפשטיין, כמבוארת לספרות האמוראים, עמ' 139: 'פירוש זה מ"לישנא דתנאי" הוא שכן כתוב בשאילתות סוף סי' לו כ"י פפד"מ: לישנא דתנאי רישא משכחת לה בין וכו'. ה"תנאים" פירשו אפוא את הבריייתא כך, ו"לשונם" נכנס לתלמוד, אחרי "והלכתא" ו"א אחרי הסידור האחרון'.
10. *קמט ע"א: 'אי במשכיה ליתנייהו גביה, אי בחליפין אין מטבע נקנה בחליפין'.
כתב אפשטיין שם, עמ' 138: כאן נמצא בדפוס פיזרו: 'לישנא דתרביצא אי בחליפין וכו', ו"א שזוהי הוספת התרביצא. ואמנם אפשר שרבא סוכר כרב פפא תלמידו, עד שלא חזר בו, שמטבע נקנה בחליפין (ב"מ מה ב).'
11. *קנה ע"ב: 'עד תני ר' חייא עד רוב שנותיו. כי אתא לקמיה דר' חייא אי כחיש א"ל ליברי ואי איברי א"ל ליכחוש דהני סימנין זמנין דאתו מחמת כחישותא זמנין דאתו מחמת בריותא'.
כתב הרשב"ם: 'הני סימנין זמנין וכו' פירוש הוי ואדלקמיה קאי כ"י אתו לקמיה דר' חייא' וכו'.
- כבר העירו הרש"ל, הב"ח וד"ס (אות א') כי נוסח הרשב"ם בתלמוד מבחינת הסדר, שונה מהנוסח שלפנינו. ברם עצם הערת הרשב"ם 'פירוש הוי' אינה תלויה בסדר הדברים בסוגיה.
12. קנט ע"ב: 'ואי סלקא דעתך לא מצי אמר כו' קא שקילנא'.
כתב בעל ד"ס: 'ליתא בכל הכ"י וברשב"ם, והיד רמה הביאו מנוסחה דמתיבתא'.

סנהדרין

1. דף י ע"א: 'מ"ט דר' ישמעאל אמר אביי אתיא רשע רשע מחייבי מיתות כתיב הכא והיה אם בן הכות הרשע וכתוב התם אשר הוא רשע למות מה להלן בעשרים ושלושה אף כאן בעשרים ושלושה'.

31. לפנינו נמצא כן בה"ג ד"ו דף קיב ע"ב.
32. וראה גם הערות בעל ד"ס אות פ.

- בפי' ר"ח איתא: 'אתיא רשע רשע פי' כתיב הכא במלקות והיה אם בן הכות הרשע וגו' וכתיב אשר הוא רשע למות מה דין רשע למיתה בכ"ג אף רשע דמלקות בכ"ג'.
 וב'יד רמה' כתב כן בשם 'לישנא דרויחא'.
 2. מג ע"א: 'לא התנדבו נשים יקרות משל מי הא ודאי מסתברא משל צבור כיון דכתיב תנו מדידהו'.
 כתב רב שרירא גאון באגרתו מהד' לוי' עמ' 69-71 נ"ס: '... רבנן סבוראי... ורב רבאי מרוב דמפרש במסכת סנהדרין... משל מי אמר רב רבאי דמן רוב³³ מסתברא משל צבור משום שנאמר תנו'.
 3. * נ רע"א: 'קסברי רבנן נשואה יוצאה לשריפה ולא ארוסה ומדאפקה רחמנא לארוסה בסקילה ש"מ סקילה חמורה'.
 כתב רש"י בסד"ה ומדאפקיה: 'והאי מדאפקיה רחמנא וכו' אורך דברים הוא ונראה בעיני דל"ג לה'.

שבועות

1. דף ג ע"ב: 'אי הכי קשיא וכו'.
 כתב רש"י: 'קשיא הך דאלו הן הלוקין וכו' לא גרסינן ותלמיד טועה שהוקשה לו כתבה בגליון ספרו קשיא לי הך דאלו הן הלוקין וכתובה הסופרים בגמרא' וכו'.
 2. דף יב ע"א: 'וה"ק ליה בשלמא לדידי דאמינא לב ב"ד מתנה עליהן וכו' אמאי יקרבו'.
 כתב ר"א בן הרמב"ם ב'ברכת אברהם' עמ' 16: 'אין זה התוספות בתלמוד וכו' שמא פירוש הוא ונכנס בתוך לשון התלמוד שלכם שהרבה מקומות בספרי הגמרא כך'.

זבחים

1. * דף נז רע"א: 'ועולה גופה מנלן דכתיב אל יסוד מזבח העולה למד על עולת חובה שטעונה יסוד אי מה להלן' וכו'.
 כתב בעל ד"ס אות ע': 'ובכ"ר ליתא (למד על עולת חובה)³⁴ ומסתבר שהיה הנוסח עולה ונשמט מן העולה עד העולה ובשט"מ כתב כי בהכ"ר רשומים קוים למ"ד ע"ל כו' שטעונה יסוד להורות שאינו מן התלמוד ופירוש הוא'.
 2. קד ע"א: 'והלכתא כדברי חכמים בשר בקבורה והעור בשריפה'.
 כתב רש"י: 'לא ידענא טעמא ונראה בעיני דל"ג האי פירושא אלא ה"ג והלכה כדברי חכמים ותו לא מידי ותוספתא זו גירסא דתלמידי תרביצאי היא וטעו במה ששינונו במשנתנו' וכו'³⁵.

מנחות

1. דף נט ע"ב: 'ותהוי פך ואמאי פסלה במחשבה דחוי הוא אמר אביי' וכו'.
 כתבו התוס' בד"ה ותהוי: 'והכותב בספרים הפירוש טעה וכו' ופי' בגליון הספר

33. לפנינו לא נמצא כן כמו שהעתקתי בפנים.

34. כצ"ל בד"ס.

35. וראה בריל (מצוין בהערה 10) עמ' 80 סוף הערה 120, ובעבודתי הנ"ל עמ' 188-189.

- אמאי פסלה מחשבה וכתב למעלה מפירושו 'פירוש' לסימן שזה פירוש והמעתיק טעה וכתב הכל בספר'. עולה כי המלה "פך" שלפנינו כנראה השתבשה מהמלה "פיי" ³⁶. והיה כתוב: 'ותהוי פי' ואמאי פסלה במחשבה, דחוי הוא וכו'. ואכן נראה שבכ"ר ב נשמר הנוסח המקורי: 'ותהוי דחוי אמר אביי' וכו'. ³⁷
2. דף פב ע"א: 'ובתרביצא אמור וכי דבר הלמד בהיקש חוזר ומלמד בהיקש בכללא איתמר' וכו'.
- ובתוס' שם: 'ובתרביצא אמור הוא בית המדרש מקום שמרכיצין בו תורה ולשון שהוסיפו בו רבנן בש"ס'.
3. * דף צא ע"א: 'מנא הני מילי דת"ר ושלושה עשרונים וכו' הוי אומר כמנחה הבאה עם הזבח הכתוב מדבר ועדיין איני יודע אם טעונה נסכים ואם לאו ת"ל ויין לנסך רביעית ההין'.
- כתב הראב"ד בפירושו לתורת כהנים, מצורע ספ"ב, מהד' וויס עא ע"ב: 'אבל במנחות יש פי' תקוני בתוך הגמ' כך ועדיין איני יודע אם טעונה נסכים אם לא כשהוא אומר ויין לנסך רביעית ההין וכו' ואומר אני כי מפרש היה שהכניס פירושו בתוך הגמ' וכו' או שמא גי' אחרת היא כי הרבה גירסאות מתחלפות מספרא' וכו'.
4. * צא ע"ב: 'הניחא לר"י דאמר ברייה הוא דתנן הקריבו מביא'.
- בכ"מ נמצא: 'לר"י פירוש כבש בן שנה איל בן שתי שנים פלגס בן שלושה עשר חדש היכא דנדר איל או כבש והביא פלגס הקריבו' וכו' וכעין זה גם בכ"ר ב'.
- בכ"מ נמצא: 'הניחא לר"י פיר' דאמר ביריא הוא אלא לב"פ' וכו'.
5. * צב ע"א: 'ור"ש הא ודאי הושוו אין הושוו דבני כפרה נינהו מיהו כל חד וחד מכפר בדנפשיה. לר' יהודה טומאת מקדש וקדשיו' וכו'.
- בכ"מ ובכ"ר ב' נמצא: 'פי' לר' יהודה וכו'. והעיר ב'שיטה מקובצת': 'זה הפירוש הוא מרבנן סבוראי, וברש"י כ"י (הנדפס בד' וילנא): 'פירוש יתירא הוא. ואכן בכ"ר א', כ"ק, כ"י' (ד"צ מקור ירושלים תשל"ד) חסר כל הקטע.
6. * צב ע"ב: 'איצטריך הלכתא ואיצטריך קראי דאי מקרא הוה אמינא זבחי שלמי צבור כי קשיא אמתני' דהא פירקא דכל המנחות' וכו'.
- בכ"מ: 'הוה אמינא זבחי שלמי צבור פי' כי קושיא דמתני' דהך פירקא'. ברור כי לפנינו תוספת ביאור הבאה להסביר קושית התלמוד ולהשוות עם דף סב ע"ב, ואכן בכ"ר א': 'הוה אמינא זבחי שלמי צבור אתו בק"ו איצטריך' וכבר העיר בד"ס כי: 'כן נראה מרש"י ומרגמ"ה וכן ליתא בשטמ"ק'.
7. * צג ע"ב: 'אזל ר' אלעזר אמרה להא שמעתתא בבי מדרשא ולא אמר משמיה דריש לקיש שמע ריש לקיש ואיקפד א"ל אי ס"ד כל היכא דכתיב ידו תרתי נינהו למה לי למכתב ידיו אקשי ליה עשרים וד' ידיו' וכו'.
- בכ"מ כ"ר ב', כ"ק הנוסח: 'שמע ריש לקיש ואיקפד פי' אי סלקא דעתך' וכו' ואילו בשרידים של כ"י (לפי עדות ד"ס) חסר כל המשפט: 'א"ל אי ס"ד וכו' ידיו'. לאור זאת העיר בעל הד"ס: 'זמזה אנו רואין שפירוש היה בגליון ונכנס בפנים וכן נר' מרש"י'.

36. וכ"כ בשטמ"ק: 'שהיה כתוב לסימן פי' והיו"ד היתה גדולה וכתב פך'.

37. והעיר על כך ר"מ כשר במבואו לגמרא שלמה עמ' יד.

חולין

1. * בספר 'קבץ על יד' סדרה חדשה, ספר ששי, ח"ב, עמ' 318 מזכיר ר' דוד בר שאול³⁸ דוגמות להוספות בתלמוד מאת ר' יהודאי גאון הידועות לנו גם ממקורות אחרים. ברם הוא כתב, בין השאר, שיש הוספה כזו גם 'בפ"ק חולין גבי משומד' ולא ברורה כוונתו.
2. דף נא ע"ב: 'ור"ח אמר נייערה לעמוד אע"פ שלא עמדה והלכתא היכא דנפלה מן הגג בדלא ידעה ועמדה ולא הלכה' וכו'.
- כתב הרא"ש פ"ג סי' לו: 'ומ"ש בספרים והלכתא היכא דנפלה (ולא) ועמדה ולא הלכה צריכה בדיקה וכו' תוספת הוא מלשון הפוסקים ואינו בלשון הגמ', וכ"כ הרשב"א והר"ן על הרי"ף.
3. * דף פא ע"א: 'אין מלקות אותו ואת בנו נוהג בקדשים [מ"ט – כ"מ ורש"י] כיון דכמה דלא זריק דם לא מישתרי בשר' וכו'.
- כתב רש"י בד"ה התראת ספק: 'זנ' בעיני דל"ג להאי מ"ט וכו' ופי' משובש מאדם חריף ומפולפלי'.

בכורות

1. * דף מ ע"ב: 'אלא אידי ואידי בלבן'.
- הרי"ן אפשטיין, מבואות לספרות האמוראים עמ' 139: 'בתוס' חיצוניות שבמזבח כפרה מעידים שזוהי הגהת רש"י ('ה"ג רש"י') וש"גירסת הספרים" היא: אידי ואידי בשחור וזהו גם נוסח כ"י מ'. והנה בפי' המיוחס לר"ג שם: אלא אידי ואידי בלבן. ליש' בכלה. (ופירש: "כך דרשו בשבתא דריגלא") זאת אומרת שנוסח "בלבן" הוא "לישן בכלה", "לישנא דכלה".
2. דף נא ע"א: 'והנך לפדיון הבן דהוי להו עשרין מתקלי במתקלי דאינון עשרין ותמניא זווי ופלגא ופלגא דנקא'.
- בכ"מ נמצא: 'והנך לפדיון הבן והוי להון עשרין ותרין' והשאר חסר, והוא תוספת מרב יהודאי גאון ע"ש ברש"י ובתוס' דף מט ע"ב ובאו"ז ח"א סי' תקכ"ג. ודברי ר' יהודאי גאון נמצאים בה"ג ד'ו דף קלת רע"ד, ד"ב עמ' 593.

ערכין

1. דף כה ע"א: 'ת"ר מנין שאין מחשבין... שאם אתה רוצה לעשות חדשים לשנה עושה היכי דמי כגון דאקדשייה בפלגא דארבעין ותמני ת"ל וחשב לו הכהן מ"מ'.
- כתב הראב"ד בהשגותיו על הרמב"ם, הל' ערכין פ"ד ה"ח: 'ואומר אני שזה הפירוש לא היה מעיקר הגמ', וע"ש בלח"מ.

תמורה

1. * דף ח ע"א: 'ודקא קשיא לך היינו בהמתה מי שנאכל בתורת בהמה יצאו בכור ומעשר

38. המצטט מר' דוד בר שאול הוא ר"ם בורטיל, וכבר הוכיח זוסמן שם, כי חלק מצייטוטיו הם זיופים. ברם ביחס למקור זה לא נראה שיש כאן זיוף.

לשונות פירוש והוספות מאוחרות

שאינו בכלל בהמתה דתנן כל פסולי המוקדשין נמכרין באיטליו ונשחטין באיטליו ונשקלין בליטרא' וכו'.

ב'שיטה מקובצת' אות י"ז כתב: 'שאינן נאכלין³⁹ בתורת בהמתה – פירוש אינם נמכרים באיטליו ואינם נשקלים בליטרא. ויס"ג כדקתני כל פסולי המוקדשים נמכרים באיטליו ונשקלים בליטרא וכו' ופירושא בעלמא. תוס'.

בריתות

1. * דף ג ע"א: 'לר' יצחק מפיק ליה לחייב על אחותו וכו' אחות אביו שהיא אחות אמו. כתב רש"י: 'לרבי יצחק מיבעי ליה וכו' עד סיפא ל"ג לה ופירוש משובש הוא מתלמידין טועין, וראה בשטמ"ק אות ה' ובאות ח'.
2. דף ד ע"א: 'והכא בהא פליגי ר' ישמעאל סבר לאו מלאו בין מלאו ובין מלאו דכרת דכל חלב שור וכבש ועז ומלאו דחקת עולם. כתב רש"י בד"ה והכא בהא פליגי: 'גירסא זו הכתובה בספרים משובשת היא וע"י פרשנים טועים שלא היו בקיאים בשמועה ופירשוה בשיבוש בתוך הגירסא וכך הצעה ולא יותר וכו', וראה גם בדבריו בעמוד ב' ד"ה ורבנן⁴⁰.
3. * דף יד ע"ב: 'מאי איסור מוסיף איכא הכא דאיכא בריה לסבא מגו דאיתוסף איסורא לגביה בריה איתוסף איסורא לגביה דידיה. כתב הרמב"ם בפירוש המשניות פ"ג מ"ה, מהד' קאפח: 'והיותר קרוב לדעתי כי לשון זה פירוש, ושמא הוא לרבנן סבוראי, וכבר נתעסקתי כמה פעמים בביאור לשון זה והוא כולו לדעתי טעות'⁴¹.

תמיד

1. דף כט ע"ב: 'מיתבי על העצים אשר על האש עצים הנתוכים להיות אש ומאי ניהו דוקרי שפוד דלא קטרי ואולי מקטר מתוכו וכי כל העצים כשרים למערכה הן' וכו'. בפ"י המיוחס לראב"ד: 'מאי ניהו דוקרי דלא קטמי ואזלא זה אינו מן הברייתא ונראה שהוא פ"י פרשנים שכתבו בגליון ספרים והעתיקו וכתבו על סדר גמרא'.

נדה

1. דף ד ע"ב: 'ואיבעית אימא הכא בטומאה דרבנן דיקא נמי דקתני מדף דכתיב עלה נדף. כתב הרמב"ם בפירוש המשנה, זבים פ"ד מ"ו: 'אמרו בתלמוד מאי מדף כדכתיב קול עלה נדף וכו' וזה הפירוש אינו מן הגמ' עצמו אלא גליון מפירוש רבנן סבוראי והסופרים כתבוהו בתוך המאמר עצמו ולא העירו על זה'.
2. * לג רע"א: 'אלא הנוגע בכל אשר יהיה הזב תחתיו... מ"ט והנשא כתיב. כתב רש"י: 'מ"ט והנושא והנישא כתיב⁴² לא ידענא מאי היא ונראה בעיני שהוא פ"י

39. כ"ה גי' כ"מ וכ"ו.

40. כדאי לציין כי בכ"מ יש נוסח הדומה לנוסחתנו והמראה על פירוש שנכנס פנימה. בכ"פ חסר כל הקטע.

41. פירושו הובא גם ע"י התויו"ט בשם 'נוסחת א"י' [נוסחה זו שווה בדרך כלל למהד' בתרא של פיהמ"ש לרמב"ם, ע"י מבוא לנוסח המשנה עמ' 1287] וראה בהערות קפאח על המהדורות השונות.

42. כאן יש קרע בכ"מ והקריאה קשה, אבל נ"ל כי נוסחתו כנוסח רש"י.

משובש'. אבל התוס' בדף לב ע"ב ד"ה עליונו וכן תוס' הרא"ש מיישבים זאת.
 3. *דף מא ע"א: 'היינו דאצריכי תרי קראי חד לבהמת חולין... ולדות קדשים בהוויתן הן קדושים'.

כתב רש"י בד"ה ולדות קדשים בהוויתן הן קדושים: 'נראה בעיני דלא גרסי' ליה ופירוש משובש הוא', אבל התוס' ותוס' הרא"ש מיישבים נוסח זה.

כדאי להוסיף ברשימה זו את המסורת שמביא ר' ישועה הלוי בספרות 'הליכות עולם', שער ב' פ"א (דפ' ירושלים דף ו ע"ב): 'ודקארי להא אמאי קארי לה... ויש מי שאומר⁴³ שהוא מתוספת רבנן סבוראי"'.
 43. ובכללי הגמ' למהר"י קארו שם כתב: 'לא ראיתי מי שכתב כן'.

מסקנות

א. ברשימה שערכנו נראה, שניתן למיין את ההוספות, לפחות לשני סוגים. האחד, אלו הן הוספות שנשתלבו בתוך הסוגיא, נשזרו עם לשונה עד שאין לנו כל אפשרות לזהותן. יתר על כן, אף עתה שיש בידנו עדות כי זו הוספה – אין אנו יכולים לראות בהוספה זו דבר יוצא דופן שיאפשר לנו "לחוש" כי אכן לפנינו הוספה. הסוג השני, אלו הן הוספות שניתן לחוש כי אכן לפנינו תוספת. יתכן שכדי ליצור תחושה זו היינו זקוקים לעדות הראשוניים, אולם עתה משיש בידנו עדות זו, נוכל להקיש באמצעותה אודות מקומות אחרים כדוגמתה.

אבהיר את דבריי. ברשימה זו, מסכת שבת מס' 2, מעיד בעל הגהות מימוניות כי המאמר: 'והאינדא דסבירא לן כר"ש' וכו' הוא תוספת. עתה נוכל לשער כי מאמרים נוספים בתלמוד הפותחים במשפט: 'והאינדא דסבירא לן' או אולי רק בביטוי 'והאינדא', הנם מאמרים מאוחרים. מובן מאליו כי אין די בביטוי לכשעצמו כדי להוכיח כי לפנינו תוספת מאוחרת. שומה עלינו לבדוק נוסח הסוגיא בכ"י, שומה עלינו לבדוק את מבנה הסוגיא, לעמוד על מקומו והקשרו של הביטוי הנדון בתוכה, ורק אז נוכל להחליט אם יש מקום להשערה על תוספת.

נמצא כי ביטוי מעין זה יכול להיות לנו לעזר בקביעת תוספות, אבל אין הוא מהווה מכשיר בלעדי לקביעתן⁴⁴.

ב. אם נסדר את המסכתות המכילות את כמות ההוספות הרבה ביותר נקבל

1. מסכת ב"מ	- 31 הוספות
2. מסכת ב"ב	- 12 הוספות
3. מסכת ברכות	- 8 הוספות
4. מסכת מנחות	- 7 הוספות.

אמנם יש להעיר כי תוצאות אלו אינן מדויקות לגמרי. ראשית, יש להתחשב בכמות ההוספות ביחס לכמות המלים שמכילה כל מסכת. מובן שככל שגדול אוצר המלים של

43. ובכללי הגמ' למהר"י קארו שם כתב: 'לא ראיתי מי שכתב כן'.
 44. בעבודתי עמדתי על ביטוי זה (ראה לעיל הערה 15) ועל ביטויים אחרים והארכתי בכך. וראה עתה מחקרו המסכם של ש"י פרידמן, פרק האשה רבה בבבלי, מחקרים ומקורות מאסף למדעי היהדות, ביהמ"ד לרבנים באמריקה, תשל"ח עמ' 285-287 והערה 14 וראה שם עמ' 304 אות ח.

לשונות פירוש והוספות מאוחרות

מסכת מסוימת, כן גדלים הסיכויים שכמות ההוספות תגדל. שנית, כבר כתבנו בתחילה כי הרישום נעשה רק על סמך עדויות הראשונים והשואתם עם הנוסח שלפנינו. נמצא כי יש לבדוק מהי כמות פירושי הראשונים שהגיעה אלינו על מסכת מסוימת, מה היקפה וכד' – ואז נוכל לקבל תמונה מדויקת יותר על היחס בין דברי הראשונים ודבריהם על בעיות נוסח. אכן, אף בדיקה זו אינה מדויקת עד תומה. הרי הדגשנו כי הרשימה מכילה רק את העדויות המתייחסות לבעיות נוסח התלמוד כפי שהוא מצוי בידנו, והשמטנו את העדויות המתייחסות לנוסח אחר.

לאור האמור לעיל עולה, כי הסדר שרשמנו לעיל, אינו בהכרח הסדר הנכון. עם זאת מצינו כי הראשונים מעידים על מסכות ב"מ וברכות⁴⁵ שאכן רבו בהם פירושי הגאונים והוספותיהם. כבר הבאנו לעיל, מסכת ב"מ מס' 2, את לשון הריטב"א: 'והרבה יש כיו"ב (הוספות ר"י גאון) במסכתא זו'. ועל מסכת ברכות העיד הראב"ה בספרו, א, עמ' 144: 'בכמה מקומות יש בברכות גירסות שאינן מלשון התלמוד'. דומה, כי לפי דברים אלו, מתברר שלמרות ההסתייגויות שהועלו לעיל אודות המסקנות שנוכל להסיק מרשימה זו, אעפ"כ יש בתוצאות שנתקבלו על סדר המסכות – מידה גבוהה של סבירות. עם זאת, איני רואה הסבר מה טעם רבות ההוספות דוקא במסכות אלו. ניתן להעלות הסברים שונים, אבל דומני שאין הם מספקים, ולדידי הדבר עדיין צריך בירור.

בתחילת דברינו כתבנו כי בסוף המאמר נביא לשונות פירוש והוספות מאוחרות בכמה מסכות שלא על פי קנה המידה שהגבלנו בו את עצמנו. היינו, נציין עתה להוספות אף אם הן אינן מצויות עוד לפנינו היום, אלא נשתמרו רק בכ"י, או שנשארו בגדר עדות בלבד. אמנם, היות ואין לדבר סוף, בחרתי ללכת לפי כ"י ודפוסים שהיו לעיני רנ"נ רבינוביץ בספרו 'דקדוקי סופרים'. יש לדעת כי רבינוביץ מעיר לעתים, עפ"י שיקול דעתו, כי גירסאות מסוימות הינן לשונות פירוש. היות ובדרך כלל שיקול דעתו מתבסס על נוסח כ"י, ציינתי ברשימה זו לדבריו. כמו"כ רשמתי בסוגריים את מקום הימצאה של התוספת, כדי שנקבל גם תמונה על טיבם של כ"י מסוימים או דפוסים.

מסכת ברכות

- בכדי להקל על המעיין ערכתי את הרשימה לפי דפי הספר 'דקדוקי סופרים' והעתקתי ההערות הרשומות בגליון כ"י, או הערות רבינוביץ והבוחר יבחר.
1. דף 3 אות צ: ואולי פירוש היה. (נמצא בכ"מ, ערוך, רי"ד).
  2. דף 5 אות ו: ופירוש היה ונתערב בגמ'. (נמצא בדפוס וברא"ה).
  3. דף 11 אות נ: ואולי פירוש הוא. (נמצא בכ"מ בגליון).
  4. דף 53 אות ו: ופירוש הוא שהיה כתוב בספרים. (נמצא בכ"מ והוא מוקף)
  5. דף 93 אות ב: כתוב בגליון [כ"מ] אינו מלשון התלמוד. (הנוסח עצמו גם בכ"פ).
  6. דף 97 אות ב: וכתוב בגליון [כ"מ] אינו מהתלמוד. (הנוסח עצמו בעוד הרבה מקורות).

45. כדאי לציין כי על מסכת מנחות יש בדינו "עדות" מעניינת מאחד מחכמי האחרונים. כך כתב ר' אביעד שר שלום בספרו אמנות חכמים, מנטובה ת"צ, פרק כו: 'ושני פרקים ראשונים של מנחות רבו כמו רבו הלשונות' שאינן מן הגמ' אלא התלמיד' הגיהו כן מבחויז ועל הרויב בטעות והמעתיקים שמו אותם בפנים ועיין בס' ברכת הזבח'.

7. דף 98 אות ח: ובגליון [כ"מ] אינו מהתלמוד. (הנוסח עצמו גם בכ"ן, כ"פ בה"ג).
8. דף 137 אות ע: ופירוש היה והובא בפנים. (נמצא בדפוס).
9. דף 147 אות מ: פירוש היה והובא בשגגה בפנים. (נמצא בכ"מ).
10. דף 177 אות ר: והוא מיתר ואינו לשון גמ'. (נמצא בכ"מ).
11. דף 195 אות ל: ורש"י והתוס' מחקוהו מפני שמה"ג הוא (נמצא בכ"מ ובכ"פ).
12. דף 201 אות ה: וכתוב בגליון [כ"מ] מלשון ה"ג הוא (וכן בכ"פ).
13. דף 202 אות ל (פעמיים): וכתוב בגליון [כ"מ] מה"ג (וכן בכ"ן).
14. דף 208 אות ק: וכתוב בגליון [כ"מ] מה"ג שכן.
15. דף 209 אות ד: וכתוב בגליון [כ"מ] ביאור הוא ואינו מן התלמוד. (ונמצא גם בדפוס).
16. דף 218 אות ש: וכ"ז הוא מוקף וכתוב בגליון [כ"מ] ה"ג. (ונוסח דומה גם בכ"פ).
17. דף 224 אות ג: מהלשון נראה שנתוסף בזמן מאוחר. (נמצא בכ"מ).
18. דף 228 אות ח: ופירוש היה והובא בפנים. (נמצא בכ"ן ובכ"פ).
19. דף 254 אות צ: ומפ"י רש"י נדפס אח"כ בהגמ'. (נמצא בדפוס).
20. דף 285 אות ז: ופירוש היה והובא בפנים. (נמצא בכ"מ).
21. דף 324 אות נ: ופירוש היה וכתבוהו בפנים. (נמצא בכ"מ).

מסכת ראש השנה

1. דף 8 אות פ: ונר' שפי' היה על הגליון [בכ"מ] והובא בפנים.
2. דף 10 אות ס: ופי' היה והובא בפנים. (בכ"מ ב').
3. דף 75 אות ד: והוא מיותר ובא מבסמוך. (בכ"מ ב').
4. דף 75 אות ה: ומסתברא שבא לכאן מן הסופרים דלקמן. (כ"מ, כ"פ).
5. דף 81 אות ד: ופי' היה והובא בפנים. (כ"מ).
6. דף 92 אות כ: והגהה היתה מתלמיד אחד והובא בפנים. (כ"מ).

מסכת יומא

1. דף 79 אות ת: ומפ"י רש"י הובא בפנים. (בדפוס).
2. דף 123 אות ה: ונר' שרש"י הוסיפו. (בדפוס).
3. דף 127 אות צ: ונר' שפי' היה והובא בפנים. (בדפוס).
4. דף 143 אות ש: ונר' שפי' היה והובא בפנים. (כ"י א"פ).
5. דף 154 אות י: והגהת תלמיד היה והובא בפנים. (בדפוס).
6. דף 176 אות ז: ורש"י הוא שהוסיפו. (דפוס, כ"מ).
7. דף 189 אות ע: ופי' תלמיד היה וכמו שהוא ברש"י הובא בפנים (כ"י א"פ).
8. דף 215 אות ע: ופירוש מיותר הוא מאחד מן התלמידים (כ"מ).
9. דף 226 אות ש: ופי' היה והובא בפנים. (בדפוס).
10. דף 228 אות ט: ופי' היה והובא בפנים. (כ"י א"פ).
11. דף 256 אות ש: ונראה שמפ"י רש"י הובא בפנים בשגגה. (בדפוס).
12. דף 279 אות א: והוספה מאוחרת היא. (בדפוס).

מסכת סוכה

1. דף 10 אות א: ופירוש היה ונתערב בפנים. (בדפוס).

לשונות פירוש והוספות מאוחרות

2. דף 21 אות ת: ופירוש היה והובא בפנים. (בכ"מ).
3. דף 42 אות ק: והוא כפול ומיותר ופירוש הוא. (גליון כ"מ ב').
4. דף 56 אות ד: ואולי נר' קצת מרש"י שלא היה בגמ' ומפי רש"י הובא שם. (בדפוס).
5. דף 104 אות כ: ונר' שהגהה היתה... ונתערב בפנים. (בכ"מ).
6. דף 124 אות ל: ופירוש היה והובא בפנים. (בכ"מ).
7. דף 132 אות ר: ויותר נר' דמלת כלולב פירוש היה והובא בפנים. (בכ"מ).
8. דף 142 אות ז: ומדברי רש"י בא בגמ'. (בדפוס).
9. דף 163 אות ו: ובא בפנים מפ"י רש"י. (בכ"מ).

מסכת מנחות

1. דף 2 אות י: והגהה הי' מלמדן אחד ונכנס בפנים. (בדפוס).
2. אות 9 אות ז, ח: ופי' הוא ונכנס בפנים. (בדפוס).
3. דף 10 אות מ: ופי' היה ונכנס בפנים. (בדפוס).
4. דף 16 אות ח: ופי' היה ונכנס בפנים. (בדפוס).
5. דף 17 אות מ: ופי' היה ונכנס בפנים. (בדפוס).
6. דף 19 אות ח: שפי' היה ונכנס בפנים. (בדפוס).
7. דף 20 אות ב: והובא בפנים מפ"י רש"י. (בדפוס).
8. דף 24 אות ש: ופירוש היה ונכנס בפנים. (בדפוס).
9. דף 25 אות ג: דפי' היה והובא בפנים. [ועי' לעיל דף 18 אות ב', ולא העיר שם.] (בדפוס).
10. דף 32 אות ט: ופי' היה והובא בפנים. (בדפוס).
11. דף 36 אות ב: ומפי' רש"י הובא בגמ'. (בדפוס).
12. דף 45 אות י: ופי' היה והובא בפנים. (בדפוס).
13. דף 55 אות ש: ופי' היה והובא בפנים. (בדפוס).
14. דף 56 אות ל: ופי' היה והובא בפנים. (בדפוס).
15. דף 64 אות ע: פי' היה והובא בפנים. (בדפוס).
16. דף 66 אות י: ופי' היה והובא בפנים. (בדפוס).
17. דף 80 אות א: ופי' היה והובא בפנים. (בדפוס).
18. דף 96 אות א: ופירוש היה ונכנס בפנים. (כ"י ר' א').
19. דף 100 אות ס: וע"פ הגהה בגליון לפי' פי' הרי"ף נכנס בשגגה בפנים. (בדפוס).
20. דף 115 אות ה: ופי' היה והובא בפנים. (בדפוס).
21. דף 146 אות ס: ופי' היה והובא בפנים. (בדפוס).
22. דף 148 אות י: ופי' היה מתלמיד א' והובא בפנים. (בדפוס).
23. דף 161 אות ו: ופי' משובש היה ונכנס בפנים. (בדפוס).
24. דף 161 אות ז: ופירוש היה שלא ככל הראשונים ונכנס בפנים. (דפוסים ישנים).
25. דף 168 אות ת, א: ופירוש היה והובא בפנים. (בדפוס).
26. דף 174 אות ק: ופי' שלא לצורך היה והובא בפנים. (בדפוס).
27. דף 187 אות ר: והגהה הי' על הגליון מלמדן אחד מרש"י פ' חקת והובא בפנים. (בדפוס).
28. דף 195 אות ז: ופירוש היה והובא בפנים. (בדפוס).
29. דף 220 אות ז: ופירוש היה והובא בפנים. (בדפוס).

30. דף 225 אות י: בכ"י ק' פירו' א"נ... והכונה שאינו מגוף הגמ' רק פירוש היה ונכנס בפנים. (בדפוס).

31. דף 226 אות ד: ופירוש היה והובא בפנים. (בדפוס).

32. דף 251 אות ע: ופירוש היה והובא בפנים. (בדפוס).

33. דף 251 אות ק: ופירוש שלא לצורך היה והובא בפנים. (בדפוס).

34. דף 260 אות צ: ונר' שפירוש היה והובא בפנים. (בדפוס).

אם נשווה רשימה זו עם המסקנה שהעלינו לעיל אודות ריבוי הוספות במסכות מסוימות, נראה שמסקנתנו תקפה גם עתה. היינו, אנו רואים באופן ברור כי במסכות ברכות ומנחות שנבחרו כאן נמצאות הוספות רבות מאד, בעוד שהמסכות האחרות שנבחרו, אין בהן מספר כה גדול של הוספות. כדאי לציין עוד כי במסכות ברכות ומנחות נשארו הערות מאת המעתיקים, אם הערות מפורשות: אין זה לשון התלמוד ולד' ואם הערות בצורת הקיצור: פי', ואילו במסכות אחרות לא מצינו כן. סיבת הדבר, כפי שכבר אמרתי לעיל אינה ידועה לי.

מרשימה זו עולה מסקנה נוספת. רוב ההוספות שנשתמרו בידינו במסכת ברכות נמצאות או בדפוס או בכ"מ. כן הדבר גם ביחס למסכת סוכה. מכאן מתקבל הרושם, כי כ"מ הנו כ"י שחדרו אליו הוספות ותיקונים וקשה לומר עליו שהוא כ"י משובח. עם זאת אין בזה אחידות שהרי במסכת יומא נראה שהוא משתווה בטיבו לכ"י א"פ, ואילו במסכת ר"ה הוא נופל בערכו אף מן הדפוס.

גם ביחס לדפוס אין כאן אחידות. במסכת מנחות עולה כי חדרו לדפוס הוספות רבות מאד ואילו במסכת ר"ה מתקבל שהדפוס נקי מהוספות.

נמצא כי באופן כללי ניתן לומר שחדרו הן לדפוס התלמוד והן לכ"מ הוספות רבות במסכות שונות. גם בכ"י אחרים חדרו הוספות, אולם נראה שכ"י אלו הם פחות "חדירים" להוספות. עם זאת בכואנו לדון על מסכת בודדת – אין בטחון שמסקנה זו תהיה תקפה ויש לבדוק היטב את טיב הדפוס ואת כתבי היד.